

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) ● Μ. ΚΟΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΑΚΑ: Κατάλογος 'Ιστορικού 'Αρχείου Ζακύνθου ● Δ. ΛΟΥΛΕΣ: 'Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και ή Ρωσία ● Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικασία των 'Αθηναίων στην Πελοπόννησο και ή πρώτη φάση του 'Επαναστατισμού τους (1688 - 1691) ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολή στην ιστορία της 'Ελληνικής 'Αριστοκρατίας (1849 - 1857) ● ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: 'Η 'Εθμική παράδοση στην ονοματοδοσία και ό Διαφορισμός. 'Ενα παράδειγμα από την 'Αχαΐα ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ: 'Εμμονογλ. Τρογάνης. 'Ενας μέσος 'Αισώλος του ΙΓ' αιώνα ● ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ: 'Η 'Εφημερίδα «Καμπάνια», «'Εργασι των 'Εσόδων και των ντόπιων επιχειρήσεων», Μυτιλήνη 1923 - 24 ● Φ. ΗΛΙΟΥ: Δέκα 'Εκδόσεις της τυπογραφίας Γλακή με 'Επιμέλεια του 'Αββα Γραβενίτου ανά χρόνια 1673-1674 ● ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΔΑΚΗ: 'Ο ρόλος της Δάσκαλης του Λονδίνου στην πύση του 'Αγιοστίτου Καποδίστρια ● Κ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Οι 'Εμπορικές συντροφιές στη Λευκάδα σύμφωνα με το 'Αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743) ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Μεθιστορήματα, άγορά και παραγωγή του βιβλίου. Σκέψεις γύρω από μία πληροφορία των μέσων του 19ου αιώνα ● Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Εκδόσεις των «'Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βοεβόδα» και ένας βιβλιοκατάλογος του Bortoli ● Γ. ΚΥΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: 'Ο Κερφός μελετητής του Benham ● ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την 'Αλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή και 'Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)

ΑΘΗΝΑ 1985

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ «'ΑΝΔΡΑΓΑΘΕΙΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΕΒΟΔΑ» ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΒΙΒΛΙΟΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ BORTOLI

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.343](https://doi.org/10.12681/mnimon.343)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΗΛΙΟΥ Φ. (1985). ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ «'ΑΝΔΡΑΓΑΘΕΙΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΕΒΟΔΑ» ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΒΙΒΛΙΟΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ BORTOLI. *Μνήμων*, 10, 295–306. <https://doi.org/10.12681/mnimon.343>

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ «ΑΝΔΡΑΓΑΘΕΙΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΕΒΟΔΑ»
ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΒΙΒΛΙΟΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ BORTOLI

Α'

Ἡ ἔκδοση τοῦ 1760 τῶν Ἀνδραγαθειῶν τοῦ Μιχαὴλ Βοεβόδα δὲν ἔχει ἀκόμη ἐνταχθεῖ, κανονικά, στὶς συστηματικὲς βιβλιογραφίες τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶταν, πάντως, γνωστὴ σὲ εἰδικοὺς μελετητὲς τῆς ριμάδας τοῦ Σταυρινοῦ¹. Παρουσιάζω ἐδῶ τὴν περιγραφή τῆς ἔκδοσης ἀπὸ αὐτοψία² καὶ συμπληρώνω τὴν ἀνακοίνωσή μου μὲ σχολιασμένη παρουσίαση τοῦ καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς τυπογραφίας τοῦ Bortoli ποὺ περιέχεται στὶς δύο τελευταῖες σελίδες τοῦ ἔργου.

Α'ΝΔΡΑΓΑΘΕΙΑΙΣ
Τῶν Εὐσεβεστάτων, καὶ Α'μφοτέρων
ΜΙΧΑΗΛ
ΒΟΕΒΟΔΑ.

Ἐστὶ δὲ καὶ τὰ ὅσα ἐκείνου ἔγραψεν εἰς τὸν ὈΤΤΟ
ΚΡΟΒΛΑΧΙΑΝ, ἀπὸ τῶν ἑταρῶν, ὅπως
ἀποτίθεται ἐν Συμφωνίᾳ Βοιβόδας, τῶν
Γαβριὴλ Μολύγα Βοιβόδα.

Ἐστὶ δὲ καὶ τὰς ἀπογραφὰς Πρωματινῶν, καὶ
Α'λφονσου, καὶ τῶν Βοιβόδα, καὶ τῶν ἐκδόσεων
Ἀρσενίου, καὶ τῶν κατὰ τὴν Κορυνητικὴν.

Ε'ΝΕΤΉΣΙ, 1760.
Παρά Ἀ'ντωνίῳ τῶ Βόρτολι.
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

ἹΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΟΤΤΟΚΡΟΒΛΑΧΙΑΝ
ΓΕΛΕΣΘΕΝΤΩΝ.
Ἀρξαμένη ἀπὸ Σερματιῶν Βοιβόδα,
μέχρι Γαβριὴλ Βοιβόδα.

Ποικίλα παρὰ τὸ σ' Ἀρχιερεῖσι Παιρητικῶν
Μητροπολίται Μυρίων, Κυρίῳ Ματθαίῳ
καὶ Ἰε Πρωματικῶν.

Ε'ΝΕΤΉΣΙ, 1760.
Παρά Ἀ'ντωνίῳ τῶ Βόρτολι.
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

1. D. Russo, *Studi Istorice Greco-Romane*, τ. Α', Βουκουρέστι 1939, σ. 167- V. Grecu, «Stavrinus, Eine gar schöne Erzählung über Michael den Wojewoden (Σταυρινοῦ, Διήγησις ὄραιοτάτη τοῦ Μιχαὴλ Βοεβόδα). Ein Venezianer Volksbuch», *Probleme der Neugriechischen Literatur*, τ. Γ', Βερολίνο 1960, σ. 203-204.

2. Στὴν ἐπισήμανση τοῦ ἀντιτύπου ὁδηγήθηκα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ V. Grecu, ὁ. π. Τὴν ἔκδοση εἶχα ἐντάξει στὶς Ἀβιβλιογραφητές ἐκδόσεις [Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1973, σ. 318-328], ἀρ. 194. Ἡ Κορυνηλία Danielopolu καὶ ὁ Γιάννης Καραῖς μὲ διευκόλυναν νὰ ἀποκτήσω μικροφίλμ τῆς ἔκδοσης. Ἐχουν, ξανά, τίς εὐχαριστίες μου.

Α'ΝΔΡΑΓΑΘΕΪΑΙΣ
 Τοῦ Εὔσεβεστάτου, καὶ Α'νδρειοτάτου
Μ Ι Χ Α Η' Λ
 Β Ο Ε Β Ο' Δ Α.

Ἔτι δὲ καὶ τὰ ὄσα ἐσυνέβησαν εἰς τὴν ΟΥ'Γ-
 ΚΡΟΒΛΑΧΙΑΝ, ἀπὸ τὸν καιρὸν, ὅπου
 ἀφέντεψεν ὁ Σερμπᾶνος Βοεβόδας, ἕως
 Γαβριήλ Μολίγα Βοεβόδα.

Ἔτι δὲ περιέχει καὶ τινὰς παραγγελίας Πνευματικὰς πρὸς τὸν
 Α'λέξανδρον Ἡλάσι Βοεβόδα, καὶ εἰς ὄλους τοὺς διαδόχους τῆς
 'Αφεντείας' καὶ θρῆνον περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

[ξυλογραφία]

Ε' Ν Ε Τ Ι' Η, Σ Ι, 1760.

Παρά Α'ντωνίῳ τῷ Βόρτολι.
 CON LICENZA DE' SUPERIORI.

σὴ σ. 51, νέος τίτλος:]

Ι' Σ Τ Ο Ρ Ι' Α
 ΤΩ'Ν ΚΑΤΑ' ΤΗ'Ν
 Ο Υ' Γ Κ Ρ Ο Β Λ Α Χ Ι' Α Ν
 ΤΕΛΕΣΘΕ'ΝΤΩΝ.

Α'ρξαμένη ἀπὸ Σερμπᾶνου Βοϊβόνδα,
 μέχρι Γαβριήλ Βοϊβόνδα.

Ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν Α'ρχιερεῦσι Πανιερωτάτου
 Μητροπολίτου Μυρέαν, Κυρίου Μαθαίου
 Τοῦ ἐκ Πογωνιανῆς.

[ξυλογραφία]

Ε' Ν Ε Τ Ι' Η, Σ Ι, 1760.

Παρά Α'ντωνίῳ τῷ Βόρτολι.
 CON LICENZA DE' SUPERIORI.

80, σ. 136.— Στίς σ. 3-6: ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΝΤΥΓΧΑΝΟΝΤΑΣ τῷ παρόντι ποιή-
 ματι πᾶσαν χάραν καὶ εὐφροσύνην παρὰ Θεοῦ. Ὑπογράφει: Ὁ πάντων ἐλάχι-
 στος, ἀλλὰ πιστὸς φίλος. Νεόφυτος Ἱερομόναχος. σ. 7-9: ΔΕΞΙΚΟ'Ν ΔΙΑ-
 ΤΑ' ΛΟ'ΓΙΑ ΤΑ' ΒΛΑ'ΧΙΚΑ, Ὅπου περιέχει ἡ αὐτὴ Ἱστορία, κατὰ Ἀλφά-

βητον. σ. 10: κατάλογος πόλεων ποὺ κατέχονται ἀπὸ τοὺς Τούρκους «εἰς τὰ σύνορα τῆς Βλαχίας» ἀκολουθεῖ πίνακας τῶν Πρώτων καὶ Μεγάλων Ὀφφικίων τοῦ Βοεβόδα τῆς Βλαχίας· στὴ σ. 11 ἀρχίζουν οἱ Ἀνδραγαθειεῖς μὲ τίτλο: ΔΙΗΓΗΣΙΣ ὉΡΑΙΟΤΑΤΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΒΟΙΒΟΝΔΑ. Πῶς ἀφέντευσε εἰς τὴν Βλαχίαν, καὶ πῶς ἔκοψε τοὺς Τούρκους, ὅπου εὐρέθησαν ἐκεῖ· καὶ πῶς ἔκανε πολλὰς ἀνδραγαθείας, καὶ ἔστερα ἐθανατώθη διὰ φθόνου χωρὶς πόλεμον. σ. 135 - 136: ΚΑΤΑΪΛΟΓΟΣ Διαφόρων βιβλίων περιεχομένων ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ.

Στὰ παράφυλλα τοῦ ἀντιτύπου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐγινε αὐτὴ ἡ περιγραφὴ ὑπάρχουν τὰ ἀκόλουθα κτητορικά σημεῖα:

- α. Τῷ παρὸν βιβλίῳ, εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Δημητρίου ντόνα ἐκ πόλεως. οὐζωβήκ. τῆς σέρβιας. ἐγραυθ[η:] ἐν μισκόλτζι τῆς περιήμου οὐγγαρίας. 1791: Μαῖον 12. Miskolcz.
- β. Τὸ παρὸν βιβλίον ἐμοῦ γεοργήον δημητρίου ντόνα ἐκ πόλεως ζόβηκ τῆς Σερβίας ἐγράφη εἰς τὸ μισκόλτζι τῆς οὐγγαρίας 1806. Μαῖον 15.
- γ. ὦπιος το περνη καὶ δὲν τὸ φέρνη οπίσο να ηνε αφοριζιμένος ἀπὸ τοὺς τρηκασιούς θεοφόρους πατέρας καὶ ἀπο τὴν Κυριαν ημων θεοτοκον

Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ, τοῦ 1760, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἕνατη γνωστὴ ἐκτύπωση τοῦ στιχουργήματος τοῦ Σταυρινοῦ, τὸ ὁποῖο συνοδεύεται πάντα, στὶς βενετικὲς ἐκδόσεις, ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγκροβλαχίαν τελεσθέντων τοῦ μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίου. Ἀπὸ τίς ὀκτὼ ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ οἱ ἐπτὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ κανονικὰ στὶς δημοσιευμένες σειρὰς τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας: εἶναι οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1638, 1642 καὶ 1647, καὶ οἱ τρεῖς «παρὰ Ἰωάννη Ἀντωνίῳ τῷ Ἰουλιανῷ»⁴ τοῦ 1672, «παρὰ

3. Ὁ Δημοσθένης Ροῦσσοσ, *Studii Istorice*, ὅ.π., σ. 167 σημειώνει ἄλλα ἀντίτυπα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Βουδαπέστης καὶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης. Ἐνα ἀκόμη ἀντίτυπο βρέθηκε στὴν Narodna Biblioteka "Kyril y Metodij", τῆς Σόφιας· βλ. M. Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, σ. 49, ἀρ. 311 καὶ 313 (πρ. Φίλ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὰ βιβλία στὴν Βουλγαρία», Ὁ Ἑρμηνεύς, τ. ΙΕ', 1978/9, σ. 324, ἀρ. 28).

4. 1638: Legrand, B. H., *XVIIe s.*, τ. Ε', ἀρ. 68. Δὲν ἔχω δεῖ τὸ δημοσίευμα τοῦ V. Grecu, «Prima editiie a lui Stavrianos si Matei al Mirelor», *Cordul Costinului*, τ. 10, Cernowitz 1940, σ. 544 - 547. 1642: Γ. Γ. Λαδᾶς, *Προσθήκαι καὶ σημειώσεις εἰς τοὺς ἐκδοθέντας τόμους τῆς "Bibliographie Hellénique"* τοῦ Ἐ. M. Legrand καὶ τῶν συνεχισάντων ταύτην L. Petit καὶ H. Pernot. Σειρὰ πρώτη (1522 - 1790), Ἀθήνα (παράρτημα τοῦ π. Συλλέκτης), [1951], ἀρ. 20· βλ. τώρα καὶ Γ. Λαδᾶς-Ἀθ. Χατζηδημόσ, *Προσθήκαι, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Émile Legrand γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI καὶ XVII*, Ἀθήνα 1976, ἀρ. 162. Πρώτη ἀνακοίνωση: Γ. Ι. Ἀρβαντιτίδης, «Ἡ ἄγνωστος δευτέρη ἐκδοσις τῶν ἱστορικῶν ποιημάτων τοῦ βεστιαρίου Σταυρινοῦ καὶ τοῦ Μητροπολίτου Μυρέων Ματθαίου», π. Ὁ Συλλέκτης, τ. Α', τχ. 3 - 5, 1949, σ. 129 - 131. 1647: Μ. Φάσκοσ, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης», Ὁ Ἑρμηνεύς, τ. Θ', 1971, σ. 40, ἀρ. 26. Στὴν ἔκδοσις τοῦ 1642 θα πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἡ ἀναγραφὴ τῶν Ἀνδραγαθειῶν στὸν κατάλογο ποὺ δημοσίεψε ὁ Ι. Α. Ἰουλιανός, στὸ *Βιβλιαριδιον πρόχειρον τοῖς πᾶσι περιέχον τοὺς ἀριθμούς* —, Ἐνετίσιν αχμῆς, σ. (6).

Βαλεντίνω Μορτάλει» του 1681, «παρά Ἀνδρέα Ἰουλιανῶν» του 1683, «παρά Ν. Γ.»⁵ καὶ τοῦ 1742, «παρά Ἀντανίω τῷ Βόρτολυ»⁶.

Στὴ σειρὰ αὐτῆ ⁷ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἔκδοση Σάρου τοῦ 1710, τὴν ὁποία εἶχε περιγράψει, στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ G. D. Teodorescu, ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης του⁸. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἔχει, φαίνεται, χαθεῖ ⁹ καί, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθεῖ κανένα ἄλλο. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀρκεσθοῦμε, γιὰ τὴν ὥρα, στὴν περιγραφή ποὺ δίνει ὁ ρουμάνος μελετητής, ὁ ὁποῖος σημειώνει μόνο τὶς διαφορὲς ποὺ ἐμφανίζουν οἱ τίτλοι τῆς ἔκδοσης τοῦ 1710 σὲ σχέση μὲ τοὺς τίτλους τῆς ἔκδοσης Mortali τοῦ 1672. Ἀντιγράφω :

Ἐπισημάνωμαι τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἀνδρειοτάτων Μιχαήλ Βοϊβόνδα ἔτι δὲ καὶ τὰ ὅσα ἐσυνέβησαν εἰς τὴν Οὐγκροβλαχίαν ἀπὸ

5. Legrand, *B.H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 510 (1672)· τ. Ε', ἀρ. 180 (1681)· τ. Β', ἀρ. 574 (1683). Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1681 βλ. Eric Gren, *Une édition rarissime des poèmes historiques grecs de Stavrinus le Vestiar et de Matthieu de Myre* [Sartryck ur Fran Smland och Hellas. Studier Tillänge Bror Olson], 1959, σ. 157 - 165. Ἡ ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1668 ποὺ ἀναφέρει ὁ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 528 καὶ τὴν ὁποία ὁ Legrand περιέλαβε στὰ desiderata τοῦ 17ου αἰώνα (*B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Γ', σ. 564) δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει. Ὁ Γ. Ἀρβαντιτίδης, *δ. π.*, σ. 130, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1768. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει ὁ Eric Gren, *δ. π.*, σ. 164, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεσή του ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει ἔκδοση τῶν Ἀνδραγαθειῶν ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Andrea Giuliani στὰ χρόνια 1669 - 1672 δὲν εἶναι καθόλου πειστικά : ἀντίθετα, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπιχειρηματολογία του (σ. 162-164) γιὰ τὴν πυκνότητα τῶν ἐπανεκδόσεων τῶν Ἀνδραγαθειῶν, στὰ χρόνια 1672 - 1683, ποὺ ἀποδίδεται στὴν πολιτικὴ συγκυρία τῆς ἐποχῆς. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπόθεση ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Legrand (*Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', Παρίσι 1881, σ. LXXXIII καὶ *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', σ. 26, σημ. 2) ὅτι ὑπάρχει, ἐνδεχομένως, ἔκδοση τῶν Ἀνδραγαθειῶν στὴ Βλαχία, στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα.

6. Γ. Σ. Πλουμίδης, «Τὰ ἐν Παδοῦ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία», *Θησαυρίσματα*, τ. Ε', Βενετία 1968, σ. 224 - 225, ἀρ. 6 (στὸν παρένθετο πίνακα ΙΕ' φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς προμετωπίδας).

7. Ἡ ἔκδοση Γλυκῆ 1745, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques*, Παρίσι 1877, σ. 17, εἶναι ἀνύπαρκτη : πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1785. Ἡ διόρθωση ἔγινε ἀπὸ τὸν Δημοσθένη Ρούσσο, «Θρήνος περὶ Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου Μυρρέων», π. *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. ΣΤ', 1909, σ. 498.

8. G. D. Teodorescu, "Scricri neogrece despre români", π. *Literatura si Artă Romana*, τ. Α', Βουκουρέστι 1896/7, σ. 284 - 286. Ἀπὸ τὸν Teodorescu γνωρίζουν τὴν ἔκδοση ὁ Δ. Ρούσσο, *Θρήνος περὶ Κωνσταντινουπόλεως*, ὁ.π., καὶ *Studii Istorice*, ὁ.π., τ. Α', σ. 167· ὁ V. Grecu, *Stavrinus*, ὁ.π., σ. 201 - 202 καὶ ὁ Dan Simonesco, «Le chroniqueur Matthieu de Myre et une traduction ignorée de son "Histoire"», *Revue des Études Sud - Est Européennes*, τ. IV, 1966, σ. 104. Ὁ Γ. Ι. Ἀρβαντιτίδης, *δ. π.*, σ. 130, ἀναφέρει τὴν ἔκδοση στηριγμένος στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο δημοσιεύματα τοῦ Ρούσσου. Βλ. καὶ Φ. Ἡλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ὁ.π., ἀρ. 120.

9. Βλ. V. Grecu, *δ. π.*, σ. 202.

τὸν καιρὸν ὁποῦ ἀφέντεψεν ὁ Σερμπανὸς Βοϊβόδας ἕως Γαβριὴλ Μογίλα Βοϊβόδα· ἔτι δὲ περιέχει καὶ τινὰς παραγγελίας πνευματικὰς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἡλιάσι Βοϊβόνδα, καὶ εἰς ὄλους τοὺς διαδόχους τῆς Ἀφεντίας καὶ Θρηῶν περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐνετίῃσι 1710 Παρὰ Νικολάω τῷ Σαρῶ ἀφί'. *Con Licenza de' Superiori*.

[μετὰ τῆ σ. 63, νέος τίτλος:]

Ἐτέρα Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγκροβλαχίαν Τελεσθέντων, ἀρξαμένη ἀπὸ Σερμπάναν Βοϊβόνδα, μέχρι Γαβριὴλ Βοϊβόνδα, τοῦ ἐνεστῶτος Δουκός. Πουηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν Ἀρχιερεῦσι Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Μυρέων, Κύρου Ματθαίου τοῦ ἐκ Πωγωνιανῆς. Καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ ἐνδοξωτάτῳ ἀρχοντὶ Κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Κατριτζῆ. Ἐνετίῃσι 1710. Παρὰ Νικολάω τῷ Σαρῶ ἀφί'. *Con Licenza de' Superiori*.

80, σ. 174. Στὴν προμετωπίδα τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Σάρου, μὲ ἀρχικὰ NS.

Σημειῶνω, ἀκόμη, ὅτι ὑπάρχει ἐνδεχομένως ἄλλη μία, λανθάνουσα, ἔκδοσις τῶν Ἀνθραγαθειῶν, ἀπὸ τὴν τυπογραφία Σάρου - Βόρτολι¹⁰ στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας 1730 - 1740.

Β'

Στὶς δύο τελευταῖες σελίδες τῆς ἔκδοσης τοῦ 1760¹¹ δημοσιεύεται κατάλογος βιβλίων τοῦ Βόρτολι. Συνήθιζε ὁ βενετὸς τυπογράφος νὰ συμπληρώνει τὴν ἢ τὶς σελίδες ποὺ ἔμεναν λευκές, στὸ τέλος τῶν ἐκδόσεών του, μὲ βιβλιοκαταλόγους στοὺς ὁποίους ἀναγράφονται οἱ διαθέσιμοι τίτλοι τῆς τυπογραφίας του¹². Σημειῶνω ὅτι τὸν ἴδιο χρόνον, 1760, ὁ Βόρτολι τύπωσε

10. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τυπογραφία, τοῦ Bortoli, ποὺ ἐκδίδει βιβλία καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Σάρου· βλ. σχετικὰ Giorgio Plumidis, «Tre tipografie di libri greci: Salicata, Saro e Bortoli», *Ateneo Veneto*, τ. IX, 1971, σ. 246 κ. ἔξ.

11. σ. 135 - 136.

12. Γιὰ τοὺς βιβλιοκαταλόγους Βόρτολι/Σάρου βλ. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ.π., τ. Α', σ. 154 - 155 (ἀναγράφονται δυὸ ἀτόνομες ἐκδόσεις καὶ δεκατρεῖς κατάλογοι δημοσιευμένοι στὸ τέλος διαφόρων βιβλίων). Ὁ πίνακας πρέπει τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸν κατάλογο τοῦ 1712, ποὺ κυκλοφόρησε ἀτόνομα, καὶ τὸν κατάλογο τοῦ 1749, ὁ ὁποῖος περιέχεται στὴ *Νέα Ἱστορία Ἀθέσθη Κυθηρέου*, ποὺ παρουσίασε πρόσφατα ὁ Ἀλέξης Πολίτης (Ἀθήνα 1983· ὁ «Κατάλογος τῶν Βιβλίων Ἀντωνίου τοῦ Βόρτολι» καταλαμβάνει τὶς σ. 47 - 48 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1749· δημοσιεύτηκε σχολιασμένος ἀπὸ τὸν Ἀλέξη Πολίτη, «Βιβλιογραφικὰ τεκμήρια», Ὁ Ἐρασιστής, τ. ΙΖ', 1981, σ. 274 - 277). Ἡ Ἐδουχία Δ. Λιάτα, «Εἰδησεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα», Ὁ Ἐρασιστής, τ. ΙΔ', 1977, σ. 30 - 34, παρουσίασε χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Γλυκῆ, χρονολογημένο ἀπὸ τὸ 1713. Ὁ πρῶτος ἐντυπος κατάλογος τοῦ Γλυκῆ ποὺ γνωρίζουμε εἶναι τοῦ 1798 (βλ. Λαδάς - Χατζηδῆμος, *ΕΒ τῶν ἐτῶν 1796 - 1799*, Ἀθήνα 1973, ἀρ. 110) στὸν ὁποῖο ἀναγράφεται, πάντως, ὅτι ὑπάρχει καὶ προγενέστερος «Κατάλογος πάντων τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, καὶ ἄλλων πλείστων Νέων Βιβλίων τῆς Τυπογρα-

και άλλο κατάλογο, στην τελευταία σελίδα της έκδοσής του της *Θυσίας του 'Αβραάμ*¹³. Αν κρίνουμε από το ότι στον κατάλογο της *Θυσίας* δεν αναγράφεται ή έκδοση των *Ἀνδραγαθειῶν*, ενώ στον κατάλογο των *Ἀνδραγαθειῶν* αναγράφεται ή έκδοση της *Θυσίας*, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, μέσα στον ίδιο χρόνο, προηγήθηκε ή κυκλοφορία του κρητικού έργου. Στην περίπτωση αυτή ο κατάλογος των *Ἀνδραγαθειῶν* είναι ο προτελευταίος γνωστός κατάλογος της τυπογραφίας του Βόρτολι¹⁴. Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ δύο κατάλογοι πού τύπωσε ὁ Βόρτολι τὸ 1760 ἐμφανίζουν σημαντικές διαφορές: 9 τίτλοι τοῦ καταλόγου τῆς *Θυσίας* δὲν περιέχονται στὸν κατάλογο τῶν *Ἀνδραγαθειῶν*, ἐνῶ 12 τίτλοι τοῦ καταλόγου τῶν *Ἀνδραγαθειῶν* δὲν ὑπάρχουν στὸν κατάλογο τῆς *Θυσίας*.

Δημοσιεύω, τώρα, τὸν κατάλογο πού περιέχεται στὶς σ. 135 - 136 τῆς ἐκδοσης τῶν *Ἀνδραγαθειῶν*. Διατηρῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ ἐντύπου. Στὶς σημειώσεις προσπαθῶ νὰ ταυτίσω τὶς ἀναγραφόμενες ἐκδόσεις.

ΚΑΤΑ' ΛΟΓΟΣ

*Διαφόρων Βιβλίων περιεχομένων
ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ.*

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ.

*Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα. Ἱστορία διὰ στίχων.*¹⁵

*Ἀλκινόου Φιλοσόφου εἰς τὰ τοῦ Πλάτωνος δόγματα.*¹⁶

*Ἄνθος χαρίτων Νέον εἰς Ἱταλικήν, καὶ ἀπλὴν Ρωμαϊκὴν φράσιν.*¹⁷

φίας μου». Ὁ κατάλογος αὐτὸς λανθάνει, ὅπως λανθάνει καὶ ἕνας ἀκόμη, προγενέστερος, πού πρέπει νὰ κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὸ 1760.

13. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς Λαδᾶ - Χατζηδῆμο, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄρθου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, σ. 105. (Στὴν ἐκδοση τοῦ 1760 θὰ πρέπει, μᾶλλον, νὰ ἀντιστοιχεῖ τὸ ἀκέφαλο ἀντίτυπο τῆς *Θυσίας* πού περιγράφει ὁ Α. Σιγάλας, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκῃ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονικὴ 1939, σ. 135). Τὸ 1760 δημοσίευσε κατάλογο τῶν ἐκδόσεών του καὶ ὁ Antonio Zatta, στὸ τέλος τῆς Γραμματικῆς Γεωγραφίας τοῦ Φατσέα.

14. Ὁ τελευταῖος πού γνωρίζουμε δημοσιεύθηκε τὸ 1766 στὸ τέλος τῆς ἐκδοσης τῶν Μύθων τοῦ Αἰσώπου.

15. Ἐκδόσεις Σάρου τὸ 1729, 1738, 1747 (βλ. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, Μόναχο 1968, σ. 54 - 55) καὶ 1757 (Φ. Ἡλιού, *Ἀββηλιογράφητες ἐκδόσεις*, ἀρ. 191).

16. Ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1748 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 361).

17. Ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1755, με ἐνδειξὴ «νυν πρῶτον τυπωθέν» (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 471). Προγενέστερη γνωστὴ ἐκδοση τὸ 1700, Σάρου (*B. H., XVIIe s.*, τ. Γ', ἀρ. 696). Γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ κενὸ πού σημειώνεται στὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 18' αἰῶνα βλ. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, ὅπ., τ. Α', σ. 188.

'Απόκοπος ὠφέλιμος πολλὰ διὰ τοὺς κοπιασμένους.¹⁸

Βίος Αἰσώπου εἰς ἀπλήν φράσιν.¹⁹

Βοσκοπούλα, ἢ εἰμορφή.²⁰

Γαῖθάρου, Λύκου, καὶ 'Αλουπούς.²¹

Γένος, καὶ κατορθώματα Πέτρου Ἀυτοκράτορος πασῆ Ρωσσίας.²²

Γεωπονικόν, ὅπου περιέχει 'Ερμηνείαις. πῶς νὰ κεντρώνονται, καὶ νὰ φυτεύονται τὰ Δένδρη, καὶ διάφορα 'Ιατρικὰ διὰ τὴν 'Υγείαν.²³

Γνωμολογικὸν περιέχον τὰ κατὰ 'Αλφάβητον τοῦ Χρυσολοῦζᾶ Γνωμικὰ Μονόστιχα.²⁴

Διάγνωσις περὶ Φύσεως, καὶ 'Ιδιωμάτων Ζώων.²⁵

18. Τελευταία γνωστή ἐκδοση πρὶν τὸ 1760 εἶναι τοῦ Σάρου, 1721 (*B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 133) ποῦ ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸ τελευταῖο γνωστὸ τύπωμα τοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Γιὰ τίς (πολλές) μεταγενέστερες ἐκδόσεις πού πρέπει νὰ λανθάνουν πβ. Φίλιππος 'Ηλιού, «Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα" τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα», π. *Ἑλληνικά*, τ. ΚΗ', 1975, σ. 125₄ καὶ Γ. Κεχαγιόγλου, *Λαϊκὰ λογοτεχνικὰ ἔντυπα*, τ. Α', Ἀθήνα, 'Ερμῆς, 1982, σ. 31.

19. 'Η ἀναγραφὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ λανθάνουσα ἐκδοση. Δὲν ἔχει ἀκόμη βρεθεῖ ἐκδοση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ λαϊκοῦ βιβλίου στὰ χρόνια ποῦ μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη γνωστή ἐκτύπωση: 1644, Ι. Α. 'Ιουλιανός (Μ. Φάσκολος, «Τὰ παλαιὰ ἐλληνικὰ βιβλία τοῦ 'Ελληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου τῆς Ρώμης», *Ὁ 'Ερευνηστής*, τ. Θ', 1971, σ. 36, ἀρ. 20) καὶ 1775, Α. Βόρτολις (*B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 821). Γιὰ τὴ συχνὴ παρουσίαν τοῦ τίτλου στοὺς καταλόγους τοῦ Βόρτολι στὰ χρόνια 1720 - 1760 πβ. Φ. 'Ηλιού, *Προσθήκες*, δ.π., τ. Α', σ. 145 καὶ 219· αὐτ., σ. 322 [*Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, ἀρ. 132] σημειώνεται λανθάνουσα ἐκδοση Σάρου ἢ Βόρτολι προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1721. 'Η παρουσία «Βίου Αἰσώπου» σὲ χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Γλυκῆ, τοῦ 1713 (βλ. Εὐτυχία Δ. Λιάτα, *Εἰδήσεις*, δ.π., σ. 31, ἀρ. 11) ὑποδηλώνει καὶ λανθάνουσα ἐκδοση τοῦ Γλυκῆ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα (πρώτη γνωστή καὶ βιβλιογραφημένη ἐκδοση Γλυκῆ: τὸ 1783· *B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 1096). Δὲν εἶναι σαφές σὲ τί εἶδους «Αἰσώπου» ἀναφέρεται ἡ παραγγελία δέκα ἀντιτύπων στὴν τυπογραφία Γλυκῆ τὸ 1680 (G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670 - 1854)*, Wiesbaden 1974, σ. 137): ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Βίο* κυκλοφοροῦσαν, τότε, παράλληλα, καὶ οἱ *Μῦθοι* τοῦ Αἰσώπου, σὲ ἀπλή γλώσσα.

20. 'Υπάρχει λανθάνουσα ἐκδοση τῆς *Βοσκοπούλας*, ἀπὸ τὸν Βόρτολι, τὸν χρόνο ποῦ κυκλοφόρησε καὶ ὁ κατάλογος ποῦ σχολιάζουμε. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 482 (τὸ «παρὰ αὐτῶν· τῷ βόρτολη» πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ: «παρὰ ἀντων: τῷ βόρτολη») = Φ. 'Ηλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, ἀρ. 195. Σημειώσω καὶ τίς ἀμέσως προηγούμενες ἐκδόσεις, πάντα ἀπὸ τὸν Βόρτολι, στὰ 1752, 1754 καὶ 1755. Γιὰ τὰ βιβλιογραφικὰ κενὰ, ποῦ ὑποδηλώνουν λανθάνουσες ἐκδόσεις τῆς *Βοσκοπούλας*, πβ. Φ. 'Ηλιού, *Προσθήκες*, δ.π., τ. Α', σ. 203 - 204.

21. 'Υπάρχει ἐκδοση τοῦ Βόρτολι (λανθάνουσα), στὰ 1760 (*B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 544).

22. 'Εκδοση Βόρτολι, τὸ 1737 (*B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 237).

23. 'Υπάρχει (ἀβιβλιογραφητὴ) ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1755 (πβ. Φ. 'Ηλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, ἀρ. 185).

24. 'Υπάρχει ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1760 (*B. H.*, *XVIIIe s.*, ἀρ. 545).

25. 'Εργο τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη ἢ *Μερικῆ Διάγνωσις ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσό-*

- Διδασκαλία Θεωρητικοπρακτική, περὶ τῶν Πυρετῶν.*²⁶
*Διήγησις τῆς Κρήτης.*²⁷
 Ἐρβᾶν Διάλογος μετὰ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου. Προσέτι ὁ Βίος τῆς Ἀγίας Μαρίας, καὶ ἕτερα.²⁸
 Ἐρωτόκριτος.²⁹
 Ἐρωφίλη, Τραγωδία.³⁰
 Ζηνοβία. Πρᾶξις Δραματιτῆ Πέτρου τοῦ Μεταστασίου.³¹
 Ὁρησκεῖα, ἦτοι τάξις τῶν Ἐβραίων.³²
 Θυσία τοῦ Αβραάμ.³³
 Ἱστορία ἀληθῆς τῆς Βασιλείας Φιλίππου τοῦ Μακεδόνα, καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.³⁴

φων περὶ φύσεως καὶ ιδιωμάτων τινῶν ζώων, συνεκδίδεται μὲ τὸ *Εἰρημολόγιον*, σὲ ἓνα τόμο ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη σελίδα τίτλου, πράγμα ποῦ ἐπιτρέπει καὶ τὴν αὐτόνομη κυκλοφορία τοῦ ἔργου. Ὑπάρχει ἔκδοσις Βόρτολι τὸ 1760 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 553).

26. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1745 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 328). Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ J. J. Santorini μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Στρατηγό.

27. Πρόκειται γιὰ τὴν *Διήγησι διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλιῆ*. Τοῦ βιβλίου εἶναι γνωστὲς μόνον δύο ἐκδόσεις: ἡ πρώτη, τοῦ 1681 (*B. H., XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 565) καὶ ἡ λαυθάνουσα ἐπανέκδοσις Σάρου, τὸ 1710 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 63). Ἡ ἀναγραφή στὸν κατάλογο τοῦ 1760 πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ λαυθάνουσα ἔκδοσις. Σημειῶνω τὴ συνεχῆ παρουσία τοῦ τίτλου σὲ ὄλους τοὺς καταλόγους τοῦ Βόρτολι ἀπὸ τὸ 1720 ὄς τὸ 1766.

28. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1747 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 349).

29. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1748, μὲ ἐνδειξη «τῶρα τὴν τέταρτην φοράν---τυπωμένον» δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀντίτυπο (πβ. *B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 370· Γ. Γ. Λαδάς - Α. Δ. Χατζηδημος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα*, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 53). Οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις εἶναι καὶ αὐτὲς τοῦ Βόρτολι: 1713 («τῶρα διὰ πρώτην φοράν» *B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 88), 1737 («τῶρα τὴν δευτέραν φοράν» *B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 243). Ἡ τρίτη, ἀριθμημένη, ἔκδοσις τοῦ Βόρτολι (c. 1738 - 1747) λαυθάνει. Ἀνάμεσα στὴν τέταρτη ἔκδοσις Βόρτολι (1748) καὶ στὴν ἔκδοσις τοῦ καταλόγου ποῦ σχολιάζουμε (1760) ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ: 1756 (λαυθάνει· πβ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, 1872, σ. 206) καὶ 1758 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 521).

30. Ἐκδοσις Βόρτολι (ἡ μόνη γνωστὴ ἀπὸ αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο) τὸ 1746 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 345).

31. Ἡ ἔκδοσις λαυθάνει. Πρέπει νὰ ἔχει γίνεи στὰ χρόνια 1753 - 1755, ἀφοῦ πρωτοεμφανίζεται στοὺς καταλόγους τοῦ Βόρτολι τὸ 1755 (δὲν ὑπάρχει στὸν κατάλογο τοῦ 1752 καὶ τοὺς προηγούμενους)· βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, ὁ. π., τ. Α', σ. 205 - 206.

32. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1755 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 457).

33. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1760 (Λαδάς - Χατζηδημος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ 18ο αἶώνα*, τ. Α', ἀρ. 85).

34. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1751 (Λαδάς - Χατζηδημος, ὁ. π., [τ. Α'], ἀρ. 211· τ. Β', ἀρ. 354).

Ἱστορία Μωρέως.³⁵

Ἱστορία Ἡμπερίων Βασιλέως τῆς Προβέντζας.³⁶

Ἱστορία τῆς Σκότζιας.³⁷

Μιχαὴλ Βοεβόδας.³⁸

Μπερτόλδος, Βιβλίον ὠραιότατον.³⁹

Μῦθοι Αἰσώπου εἰς κοινὴν γλῶσσαν.⁴⁰

Παλαιαῖς Ἱστορίαις ὄλον τοῦ Κόσμου Τοῦ Κυρίου Ρολλίν, μεταφρασθεῖσαι εἰς ἀπλὴν φράσιν, εἰς Τόμους Δεκάξη.⁴¹

Πέτρον Ἀλεξιοβίχη Ἀδοκράτορος Ρουσίας μετὰ Γεωγραφικῶν Ἱστο-
-ῶν. Τόμοι δύο.⁴²

35. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μάνθου Ἰωάννου Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ σκλαβίας τοῦ Μωρέως, στὴν ὁποία περιέχεται καὶ Στιχολογία πολλῶν ἄλλων ὁποθέσεων, λανθάνει. Πρέπει νὰ ἔχει κυκλοφορήσει τὸ 1725 - 1726 (βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, Νέα στοιχεῖα γιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα τοῦ 18. αἰώνα. Ἐνδείξεις τοῦ Βενετικοῦ ἀρχεδιακοῦ ἑλικοῦ, Θεσσαλονίκη [ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. ΚΒ'], 1984, σ. 239). Ὁ τίτλος ἐμφανίζεται σὲ κατάλογο τοῦ Βόρτολι τὸ 1730 (Μαργαρίται, ἀφλ', σ. 344· πβ. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, δ. π., σ. 146). Μὲ ἀβιβλιογράφητη ἔκδοση Σάρου ἢ Βόρτολι, πὸν πρέπει νὰ ἔχει γίνει τὸ 1739 καὶ ἡ ὁποία περιέχει καὶ κατάλογο βιβλίων, πρέπει νὰ ταυτιστεῖ τὸ ἀκέφαλο ἔντυπο πὸν περιγράφεται ἀπὸ τὸν Α. Σιγάλα, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας, δ. π., σ. 134 - 135· πβ. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἔκδόσεις, δ. π., ἀρ. 159. Ὁ τίτλος ἐπανέρχεται στοὺς καταλόγους τοῦ Βόρτολι τὸ 1740, 1746, 1749, 1752 καὶ 1755. Ἡ ἀναγραφή στὸν κατάλογο τοῦ 1760 πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ λανθάνουσα ἔκδοση τῆς δεκαετίας τοῦ 1750.

36. Ὑπάρχει ἔκδοση Βόρτολι, τὸ 1747 (Λαδᾶς - Χατζηδόμος, δ. π., τ. Α', ἀρ. 49), ἡ πρώτη γνωστὴ ὕστερα ἀπὸ ἓνα μεγάλο βιβλιογραφικὸ κενὸ ὀγδόντα χρόνων. Προηγούμενη γνωστὴ καὶ βιβλιογραφημένη ἔκδοση τὸ 1666, ἀπὸ τὸν Α. Ἰουλιανὸ (B. H., *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 470).

37. Ἡ ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ κατάλογος τοῦ 1760 λανθάνει. Οἱ ἀμέσως προηγούμενες γνωστὲς καὶ βιβλιογραφημένες ἔκδόσεις εἶναι τοῦ Βαρβόνιου, 1683 καὶ τοῦ Γλυκῆ, 1699 (B. H., *XVIIe s.*, τ. Ε', ἀρ. 198 καὶ τ. Γ', ἀρ. 689). Τὸ βιβλίον ἐπανέρχεται σταθερὰ στοὺς καταλόγους Βόρτολι - Σάρου τῶν ἐτῶν 1720 - 1766 (πβ. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 246). Ἡ πρώτη γνωστὴ ἔκδοση Βόρτολι πὸν εἶναι καὶ ἡ πρώτη βιβλιογραφημένη ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὸν 18ο αἰώνα ἔγινε τὸ 1762 (Λαδᾶς - Χατζηδόμος, δ. π., τ. Α', ἀρ. 92), ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἔκδοση πρὶν ἀπὸ τὸ 1721 (πβ. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἔκδόσεις, δ. π., ἀρ. 135).

38. Πρόκειται, φυσικὰ, γιὰ τὴν ἔκδοση στὸ τέλος τῆς ὁποίας δημοσιεύεται ὁ κατάλογος πὸν σχολιάζουμε.

39. Ἡ ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ κατάλογος τοῦ 1760 δὲν ἔχει βρεθεῖ. Πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ λανθάνουσα ἔκδοση τῶν ἐτῶν c. 1753 - 1755 γιὰ τὴν ὁποία βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 207 καὶ 324 [Ἀβιβλιογράφητες ἔκδόσεις], ἀρ. 182.

40. Ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1752 (B. H., *XVIIIe s.*, ἀρ. 404).

41. Ἐκδοση Βόρτολι, τὸ 1750 (B. H., *XVIIIe s.*, ἀρ. 396).

42. Πρόκειται γιὰ τὸν Βίο Πέτρον τοῦ Μεγάλου Ἀδοκράτορος Ρουσίας, μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά, Βενετία, Βόρτολι, 1737 (B. H., *XVIIIe s.*, ἀρ. 236).

Πορτολάνος, Βιβλίον περιέχον τὸν Λιμένας, καὶ τὸ διάστημα ἀπὸ Τόπον εἰς Τόπον, καὶ ἄλλα ὅμοια.⁴³

Συντίπα τοῦ Φιλοσόφου.⁴⁴

Ταρίφα μὲ ταῖς Πόσταις, καὶ πρακτικὴ τῶν Λογαριασμῶν.⁴⁵

Τύχαι Τηλεμάχου, Υἱοῦ τοῦ Ὀδυσσεύς, εἰς δύο τόμους.⁴⁶

Ἀπὸ τοὺς τριανταδύο τίτλους ποὺ ἀναγράφονται στὸν κατάλογο τοῦ 1760 ὀκτὼ ἢ ἐννέα⁴⁷ ὑποδεικνύουν ἢ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἰσάριθμων ἐκδόσεων Βόρτολι ἢ Σάρου ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ λανθάνουν, ἐνῶ δύο ἄλλοι⁴⁸ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐκδόσεις ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐνταχθεῖ κανονικὰ στὶς δημοσιευμένες σειρὲς τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 18ου αἰώνα.

Οἱ λανθάνουσες ἐκδόσεις πρέπει, νομίζω, νὰ τοποθετηθοῦν στὴ δεκαετία τοῦ 1750 (γιὰ μερικὲς τὰ χρονολογικὰ ὄρια μποροῦν, χάρις στὴ μαρ-

43. Ἐκδοσις Σαρου, τὸ 1729 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 192).

44. Πρῶτη γνωστὴ καὶ βιβλιογραφημένη ἐκδοσις εἶναι τοῦ Βόρτολι, τὸ 1744 (Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 113). Ὑπάρχει λανθάνουσα ἐκδοσις τὸ 1755 (αὐτ., σ. 164 καὶ Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 188), ἴσως τοῦ Βόρτολι. Εἶχα ὑποθέσει, μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ καταλόγου Σάρου / Βόρτολι τοῦ 1720, ὅτι ἡ πρῶτη, λανθάνουσα, ἐκδοσις τοῦ *Συντίπα* πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1721 (*Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 152, 164 καὶ Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 139). Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ χειρόγραφου κατὰλογοῦ Γλυκῆ τοῦ 1713 (Ἐτυχία Λιάτα, *Εἰδήσεις*, δ. π., σ. 31), στὸν ὁποῖο ἀναγράφεται «Συντίπας πρὸς Σ. 14», μεταθέτει τὸ χρονικὸ ὄριο πρὶν ἀπὸ τὸ 1714. Πρόσφατα ἐπισημάνθηκε μία, ἀκόμη, ἐκδοσις τοῦ *Συντίπα*, ἀπὸ τὸν Βόρτολι, τὸ 1765· βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Δύο ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις», π. Ἑλληνικά, τ. 34, 1982/3, σ. 494-496. Ὁ Γ. Κεχαγιόγλου πιθανολογεῖ (αὐτ., σ. 496 καὶ «Ὁ βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς Συντίπας», π. *Greco-Arabica*, τ. 1, 1982, σ. 119) τὴν ἐκδοσις καὶ ἄλλης, λανθάνουσας ἐκδόσεως, ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου τὸ 1765 ἢ 1766· βλ. τώρα καὶ Γ. Κεχαγιόγλου, *Νέα στοιχεῖα*, δ. π., σ. 243.

45. Ἡ πρῶτη γνωστὴ καὶ βιβλιογραφημένη ἐκδοσις τοῦ βιβλίου ποὺ τιτλοφορεῖται *Πρακτικὴ διὰ κάθε λογαριασμὸν* (καὶ: *Πρακτικὴ τῶν λογαριασμῶν*)—, τὸ ὁποῖο ἀναγράφεται στοὺς βιβλιοκαταλόγους ὡς *Ταρίφα μὲ ταῖς Πόσταις*, εἶναι ἐκείνη ποὺ τύπωσε ὁ Σάρος, «ἐπιμελεῖα καὶ διορθῶσι Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Ἀβραμίου», τὸ 1708 (Γρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1670-1861)», Ὁ Ἑραριστής, τ. ΙΕ', 1979, σ. 117, ἀρ. 3). Σ' αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ, ἐνδεχομένως, καὶ ἡ λανθάνουσα ἐκδοσις Σάρου / Βόρτολι ποὺ εἶχα σημειώσει στὶς Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 140. Ὁ τίτλος ἐπανέρχεται, συστηματικὰ, στοὺς καταλόγους Σάρου / Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1720-1760. Ἡ ἐκδοσις στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ κατάλογος τοῦ 1760 δὲν μπορεῖ νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση τοῦ 1708: πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες λανθάνουσες ἐκδόσεις στὰ χρόνια 1720-1760. Σημειῶνω ὅτι καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ 1708 ἐμφανίζεται ὡς «νεώσι μεταντυπωθεῖσα». Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τίτλου σὲ παραγγελίαι πρὸς τὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ, τὸ 1680 (G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 137), φανερώνει ὅτι τὸ βιβλίον πρωτοτύπηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ὄγδοη δεκαετία τοῦ 17ου αἰώνα.

46. Ἐκδοσις Βόρτολι, τὸ 1742 (*B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 209).

47. Κάποιες ἐπιφυλάξεις μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νέας ἐκδόσεως τῆς *Διηγῆσεως* τοῦ Μπουνιαλιῆ.

48. Ἡ Ἱστορία τοῦ Μεγαλέξανδρου, τοῦ 1757· καὶ τὸ *Γεωπονικόν*, τοῦ 1755.

τυρία ἄλλων βιβλιοκαταλόγων τῆς ἴδιας περιόδου, νὰ ἐντοπιστοῦν κάπως ἀκριβέστερα). Εἶναι οἱ ἀκόλουθοι⁴⁹:

1. Ἀπόκοπος [Σάρος ἢ Βόρτολι, c. 1750 - 1760].
2. Βίος Αἰσώπου --- εἰς ἀπλὴν φρασίαν [Σάρος ἢ Βόρτολι, c. 1750 - 1760].
3. Ἡ Βοσκοπούλα ἢ εὐμορφή [Βόρτολι, 1760].
4. Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν νήσῳ Κρήτῃ--- παρὰ Μαρίνου Τζάνε --- τοῦ Μποννιαλῆ [Σάρος ἢ Βόρτολι, c. 1750 - 1760(;)]⁵⁰.
5. Ζηνοβία --- Πέτρον Μεταστασίον [Βόρτολι, c. 1753 - 1755].
6. Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ σκλαβίας τοῦ Μωρέως --- Μάνθου Ἰωάννου [Σάρος ἢ Βόρτολι, c. 1750 - 1760].
7. Ἱστορία τοῦ Βασιλέως τῆς Σκοτζίας [Σάρος ἢ Βόρτολι, c. 1750 - 1760].
8. Πανουργίαι ὑψηλόταται Μπερτόλδου [Βόρτολι, c. 1753 - 1755].
9. Πρακτικὴ διὰ κάθε λογαριασμὸν --- περιέχουσα καὶ τὰς πόστας [Βόρτολι, c. 1750 - 1760 ἢ, ἐνδεχομένως, 1753 - 1760].

Γ'

Τὴν ἔκδοση τῶν Ἀνδραγαθειῶν τοῦ 1760 ἀκολούθησαν τρεῖς ἀκόμη (γνωστὲς καὶ βιβλιογραφημένες) ἀνατυπώσεις, καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Νικολάου Γλυκῆ: τὸ 1768⁵¹, τὸ 1785⁵² καὶ τὸ 1806⁵³. Εἶναι ἐνδε-

49. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ τρεῖς (Βοσκοπούλα, Ζηνοβία, Μπερτόλδος) ἔχουν ἤδη ἐνταχθεῖ στὸ Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ὁ. π., ἀρ. 182, 183, 195.

50. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 47.

51. *B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 672. Τὰ τρία ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης αὐτῆς ποὺ μπόρεσα νὰ δῶ (Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης καὶ Βιβλιοθήκη Κώστα Στάικου) ἐμφανίζουν, ὅλα, τὴν ἀκόλουθη ἰδιοτυπία: στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς τελευταίας σελίδας (134) καὶ μετὰ τὴν λέξη ΤΕΛΟΣ, εἶναι τυπωμένα τὰ γράμματα ΚΑ- τὰ ὅποια, κατὰ τὴν τυπογραφικὴ συνῆθεια τῆς ἐποχῆς, δηλώνουν τὴν ἀρχὴ τῆς λέξης μὲ τὴν ὅποια ἀρχίζει ἡ ἐπόμενη σελίδα. Τὸ ΚΑ- αὐτὸ πρέπει νὰ παραπέμπει στὴ λέξη ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ μὲ τὴν ὅποια θὰ ἀρχίζε ἡ σελίδα 135. Ἴσως, λοιπόν, ὑπάρχουν ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης τῶν Ἀνδραγαθειῶν τοῦ 1768, στὰ ὅποια νὰ περιέχεται Κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς Τυπογραφίας τοῦ Γλυκῆ. Δὲν ἀποκλείεται, πάντως, νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλὴ τυπογραφικὴ ἀβλεψία. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰταλὸς στοιχειοθέτης τῆς ἔκδοσης Γλυκῆ τοῦ 1768 χρησιμοποίησε, ὅπως εἶταν ἡ συνῆθεια, ἀντὶ χειρογράφου τὴν ἔκδοση Βόρτολι τοῦ 1760 καί, δουλεύοντας μηχανικὰ, σύνθεσε πανομοίωτα τὴ σελίδα 134 ἢ ὅποια καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ 1760 εἶχε, κάτω δεξιὰ, τὸ παραπεμπτικὸ ΚΑ-, ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν ΚΑΤΑΛΟΓΟ διαφόρων βιβλίων τῆς τυπογραφίας τοῦ Βόρτολι, αὐτὸν ποὺ ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὶς ἀμέσως προηγούμενες σελίδες. Γιὰ μιὰ παραγγελία τῶν Ἀνδραγαθειῶν, τὸ 1780, ποὺ θὰ καλύφθηκε μὲ ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1768, βλ. Ζαχ. Ν. Τσιραναλῆς, «Μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου (1780 - 1783)», π. Δωδώνη, τ. Γ', 1981, σ. 145.

52. *B. H., XVIIIe s.*, ἀρ. 1151.

53. Γκίνης - Μέζας, τ. Α', ἀρ. 3230. Στὴν ἐκτύπωση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀναγραφή τῶν Ἀνδραγαθειῶν σὲ ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1807 (Βίος τοῦ Βερτολδίνου

χόμενο να έχει προηγηθεί και μία έκδοση Θεοδοσίου στα χρόνια 1765 - 1766⁵⁴. Όστερα οι ελληνικές εκδόσεις σταματούν και ο τίτλος δεν επανεμφανίζεται ούτε όταν, μετά το 1830, τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας αναζωογονούν την μακράιωνη παράδοση της λαϊκής λογοτεχνικής φυλλάδας, επανεκδίδοντας το σύνολο, περίπου, των τίτλων που συγκροτούσαν τον κορμό της λαϊκής βιβλιοθήκης των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Τρεις μνείες του βιβλίου στους καταλόγους του Γλυκί του 1812⁵⁵, του 1814⁵⁶ και του 1818⁵⁷, χωρίς να αποκλείουν έντελως την ύπαρξη κάποιας, ακόμη, λανθάνουσας έκδοσης, πρέπει, κανονικά, να καλύπτονται από αδιάθετα αντίτυπα της έκδοσης του 1806⁵⁸.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

πβ. N. Gaidagis, *Catalogul Cartilor Grecesti de la Biblioteca Centrala Universitara M. Eminescu*, Ίάσι 1978, σ. 142, άρ. 92).

54. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Νέα στοιχεία*, ό. π., σ. 243.

55. *Κατάλογος των Κοινών Βιβλίων της Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκί*, Βενετία 1812, σ. 20: «Μηχαήλ Βοεβόδα» (τιμή: 1 Λίτρα και 10 σολδία).

56. *Κατάλογος των Κοινών Βιβλίων της Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκί*, Βενετία 1814, σ. 20: «Μηχαήλ Βοεβόδα» (τιμή: 1 Λίτρα και 10 σολδία).

57. *Κατάλογος των Κοινών Βιβλίων της Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκί*, Βενετία 1818, σ. 23: «Μηχαήλ Βοεβόδα» (τιμή: Λίτρας 2).

58. Οι *Άνδραγαθείες* δεν περιλαμβάνονται στους καταλόγους του Γλυκί των έτών 1802, 1805, 1815, 1816 και 1821 (δέν μπόρεσα να δώ τον κατάλογο του 1808· οι κατάλογοι του 1798, 1806 και 1820 δέν περιλαμβάνουν φυλλάδες και λειτουργικά βιβλία). Δέν αναφέρονται, επίσης, στον κατάλογο του Π. Θεοδοσίου του 1812, ούτε στους καταλόγους των βενετικών τυπογραφείων που κυκλοφόρησαν μετά την επανάσταση του 1821